

Házirgi Qaraqalpaqstan territoriyası ullı eki dárya – Jayxun hám Sayxun dáryaları aralıǵında qálplesken, jáhán mádeniyatınıń áyyemgi oraylarınıń biri. Bul jerlerde biziń áyyemgi tariyxımızdıń hám mádeniyatımızdıń besigi jaralǵan bolıp, dúnyaǵa belgili ilimpazlardıń, oyshıllardıń kamal tapqan muqaddes jeri esaplanadı. Bul jerlerde jasaǵan ata-babalarımız bir neshe miń jıllar dawamında teberik qolları menen qorǵanqalalar qurıp, onı gúllendiriwde ózleriniń bay tájiriybelerine tayanǵan halda miynet etken. Mádeniy miyraslar xalıqtıń rawajlanıw jolınıń belgili basqıshınıń aynası bolıwı menen birge, keleshek áwladtıń ruwxıy jaqtan ósiwine hám kóz-qaraslarınıń bekkemleniwine óziniń unamlı tásirin jasadı.

«**Saxradaǵı Luvr**» – atanǵan dúnyaǵa belgili I.V.Savickiy atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleketlik kórkem-óner muzeyiniń biybaha eksponatları, jer astı sarayın esletetuǵın Mazlumxan sulıw, sonday-aq bir neshe arxeologiyalıq estelikler tariyxı menen jaqınnan tanısıw nátiyjesinde, hár bir jas áwlad qálbinde maqtanısh sezimleri oyanıp, ruwxıy jaqtan bayıtıp, tuwılǵan eline degen súyispenshiligin jáne de arttıradı. Bul mádeniy miyraslarǵa degen ájayıp obrazlar «Watan» degen ullı tuyǵı menen únlesken halda insan kewlinde tereń ornalasıp, ómiriniń mazmunına aylanıp barmaqta.

Aqshaxan qala – Sultanways taw dizbeginen 15 km. qublada, Beruniy rayonu aymaǵında jaylasqan estelik ilimde birinshi márte 1956-jılı V.N. Andrianov tárepinen ashılıp, samolettan onıń súwreti túsirilgen. 1982-1985-jılları izertlewler nátiyjesinde qalanıń tiykarǵı territoriyası anıqlanadı. 1995-jılı Aqshaxan qalada Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıq aralıq ekspediciyası óz jumısın baslaydı. Estelik tuwrı tórtmúyeshli bolıp, joqarǵı hám tómengi qaladan ibarat. Biyiklik ústine salınǵan oraylıq binaǵa qubla-batıs dárwazası tárepten eni 6 m. uzınlıǵı 30 m. aslam pandus (qıya jolaq) arqalı shıqqan. Qaladan b.e.sh. VI-V ásirlerden er. IV ásirine shekemgi keramkalar, háykkeller (Anaxita, Siyavush qudayları, at, túye), teńgeler h.t.b. materiallar tabıladı.

Qoyqırılǵan qala (Aspabaraktıń qalası) – Tórtkúl rayonında jaylasqan b.e.sh. IV-II ásirlerde mavzoley-xram astronomiyalıq oray xızmetin atqarǵan antik dáwirdeń eń ájayıp durdana esteligi. Astronomiyalıq baqlaw ornı bolǵan. Qorǵannıń ulıwma diametri 865 m. toǵız minarası (bashnya) bar diywal menen qorshap alınǵan. Sırtqı diywal átirapınan eni 15 m., tereńligi 3 m. or, qándeń qazılǵan. Oraylıq bólimdegi eki qabatlı jaydıń diametri 44 m. Oraylıq jay menen diywal arasındaǵı aralıq 14,5 m. Estelik 1938, 1952-1957-jılları S.P. Tolstov basshılıǵındaǵı XAEE tárepinen úyrenilgen.

Janbas qala – Tórtkúl rayonında jaylasqan. B.e.sh. IV-ásirge tiyisli. 1939-1940-1945-jılları S.P. Tolstov tárepinen izertlengen. Maydanı 3,5 gektar. 200x170 m. Biyikligi 9,5-10 m. bolǵan eki qatar diywallar menen kórshap alınǵan. Diywallar arasındaǵı adam júriw ushın arnalǵan dálizdiń eni 2,8 m. Qala Axamaniyler dáwirinde satraplarınıń biriniń rezidenciyası bolǵan. 40x10x40 sm. kólemdegi gerbishler menen órilgen. Qalada 100 ornalı 200 xanalı turaq jay jaylasqan.

Tok qala esteligi – Nókisten 14 km. arqa-batısta, Tok tawınıń kishi tábiyǵıy tóbeliginde jaylasqan. Tóbelik átiraptan 11 m. bálentlikte bolıp, onıń batıs janbawırı tik, qalǵanları jaypawıt hám jarlıqlar menen kesiliskeń. Batıs tárepinde keńligi 200 m.den artıq úlken eski dárya ózegi anıq kórinedi. Esteliktıń átirapı bir neshe márte suw astında qalǵanlıǵı ushın xalıq jasaǵan orınlar izleri jaqsı saqlanbaǵan. Ulıwmalıq maydanı 8 ga. quraydı. Dáslepki arxeologiyalıq izertlewler S.P.Tolstov tárepinen 1946-jılı alıp barılǵan. Kanguy dáwirine tiyisli bolǵan esteliktıń qubla-shıǵıs diywalı 110 m, arqa-shıǵıs diywalı 78 m. Qorǵan diywalı hár 28 m. aralıqta yarım sheńber tárizli eni 6 m. minarlar menen bekkemlengen. Qam gerbishleriniń ólshemi 40x40x10 sm. Estelik b.e.sh. IV-III ásir er. XI ásirleri menen belgilenedi.

Ayaz qala – Kushanlar mádeniyatı dáwirinen (er. ald. III-II ásirler) Aral teńizinen 200 km. Uzaqlıqta, Ámiwdáryanıń oń qırǵaǵında jaylasqan. Estelikti birinshi márte 1939-1940-jıllarda S.P. Tolstov bassılıǵındaǵı Xorezm arxeologiyalıq ekspediciyası tárepinen úyrenilgen. Xalıq punktleriniń úlken toparı arasında úshewi ayraqsha áhmiyetke iye. Olardan birinshisi – bekkem diywal menen oralǵan minara hám labirintli Ayaz-qala-3 esteligi. Qorǵan ishinde keń saray qaldıqları bar. Arqa-batısta Kushanlar dáwirinde qurılǵan hám er. V-VII ásirlerinde qurıp pitkerilgen Ayaz-qala2 qorǵanı jaylasqan. Ayaz-qala-1 esteligi Ayaz-qala tóbeliginde, Ayaz kólden onsha uzaq bolmaǵan jerde jaylasqan bolıp, ol jaqsı saqlanǵan. Anıqlawınsha Ayaz-qala-1 Kushanlar patshalıǵı shegaralarınıń bir bólimin qorıqlaǵan áskeriy bekinis bolǵan. Qazıwlar dawamında temir qanjalar, pıshaqlar, nayza hám oq ushları, bronz hám altın buyımlar tabılǵan.

Gawir qalası – Xojeli rayonınan onsha uzaq bolmaǵan jerde, Mizdaxkan nekropolınıń janında Gawir qalası (b.e.sh. IV ásir – er. IV ásirleri) jaylasqan. Bel jerde otqa sıyınǵan. Gawir qala Xorezmniń arqa bólimi ushın qorǵan wazıypasın atqarǵan. Bir neshe ásirler ótip onıń paxsa diywalları hám minarları saqlanıp qalǵan. Qalanıń maydanı 200x450 metrdi quraydı. Gawir qala úlkedegi tik hám eń bálent tóbelikte jaylasqan, sonıń ushın qala minaraları uzaqtan kórinip turadı. Qalaǵa kirer jerden quramalı labirint tabılǵan.

Topıraq qala – Elikqala rayonu aymaǵında jaylasqan, tuwrı tórt múyeshli (500-350 m.), eki qatar qalıń diywallar menen qorshalǵan, dógereginen qánde k qazılǵan. Qalaǵa qubla diywal ortasındaǵı aspa kópir arqalı kirilgen. Estelik Afrigiylar húkimiranlıǵı dáwirinde áyyemgi Xorezm paytaxtı bolǵan, dep esaplanadı. Bul dinastiya óz hákimiyatın dáslep Ámiwdáryanıń oń qırǵaǵındaǵı Topıraq qala tiykarına ornatqan. Mádeniyatta Kushanlar patshalıǵı menen, xalıq dúnya qarasında xinduizm, buddizm, zardushtiylik hám eski grek diniy ideyaları tásirinde baylanısların kóriniwimizge boladı. Eski Xorezm jazıwı Topıraq qaladan tabılǵan. 1945-1950-jıllarda S.P.Tolstov bassılıǵında estelikte arxeologiyalıq qazıwlar alıp barıldı. Nátiyjede monumental reńli súwret hám músinshilik penen bezetilgen 150 zal hám xanalardan ibarat saray qaldıqları tabıldı. Súwretlew uslubı tárepinen Ajantadan málim bolǵan reńlerge júdá uqsas keledi. súwretler tek ǵana patsha sarayınan emes, bálkim ápiwayı úylerden de tabılǵan. Topıraq qala esteligi YuNESKOnıń jáhán miyrası dizimine kiritilgen.

Qızıl qala – Beruniy rayonınan 25 km. arqada hám Topıraq qala esteliginen 3 km. batısta jaylasqan. Estelikti ilimiy jaqtan birinshi márte belgili tariyxshı hám arxeolog S.P. Tolstov 1938-jılı tárepiner izertlengen. Qızıl qala jaqın átirapta jaylasqan Topıraq qalanıń postı bolıp xızmet qılǵan. Estelik er. I-II ásirlerinde Topıraq qala menen bir waqıtta salınǵan hám IV ásirge shekem xızmet kórsetken. Keyinshelik Xorezmshaxlar dáwirinde (XII-XIII ásirler bası) qala qayta tiklengen hám mongollar basqını dáwirinde wayran bolǵan.

Guldirsin qalası – Elikqala rayonında jaylasqan er. I-II ásirlerine, Kushanlar dáwirine tiyisli estelik. Maydanı 280x230 m. 13-15 m. keletuǵın eki qatar diywallar menen qorshalǵan. IX-X ásirde qala diywalları qayta qurılǵan. Yaǵnıy sırtı paxsa diywal menen qaplanǵan. Korǵannıń tiykarǵı diywalları menen qorshaw diywalları arasındaǵı aralıq 2-4 m. Úlken Guldirsin qalası birinshi márte Ya.Gulamov tárepinen ashılǵan. Keyingi dáwirde S.P. Tolstov, E.E. Nerazik tárepinen úyrenilgen. 1989-1990-jılları I.V. Savickiy atındaǵı kórkem-óner muzeyi kániygeleri tárepinen úyrenilgen. Batis diywaldıń biyikligi 11-13 m. eni 2-5 m. bolıp saqlanǵan. Qorǵan juplastırılǵan minarlar (bashnya) menen bekkemlengen. Minarlar arasındaǵı aralıq hár qıylı.

Shılıpıq – zardushtiylik kultine tiyisli jerlew minarası (tıńshılıq minarası), ol Nókisten 45 km. shıǵısta jaylasqan. Estelikte 1940-jılları S.P. Tolstov hám Ya.Ǵ. Ǵulamovlar, 1960-jılları Yu.P. Manılovlar arxeologiyalıq baqlaw jumısların alıp bargan. Shılıpıq I-IV-VII-VIII, IX-XI ásirlerge tiyisli estelik. Shılıpıqtıń tómengi eni 130-150 metr, biyikligi 30-33 metr tábiyiy tóbeshik ústine

qurılǵan tuyıq emes sheńber túrindegi qurılıs. Shılpıqtıń Ámiwdáryaǵa qaraǵan kún batis tárepinde jaylasqan dárwazasına arnawlı islengen ulıwma uzınlıǵı 20 metr bolǵan, 75 teksheden ibarat eki boyı paxsa diywal menen qaplanǵan tekshe arqalı shıqqan. Shılpıq máwsimlerdiń almasıwı, Ámiwdárya suwınıń tasıwı, qaytıwı sıyaqlı diyxansılıq ushın áhmiyetli qubılıslardı aldın-ala baqlaw ushın astronomiyalıq baqlaw hám kalendarlıq xızmet júrgiziw ornı bolǵan.

Jampıq qala – Beruniy rayonında jaylasqan. Maydanı 12 ga. 420x288 m. Diywallarınıń biyikligi 9 m., eni 5,6-5,8 m. Diywallarınıń joqarǵı bóliminiń eni 3,4-3,6 m. Bir-birinen 70 m. hám onnan da uzaq aralıqta jaylasqan altı minarı bar. Mınarlar eni 4,8 m., uzınlıǵı 1,25 m. Diywalları 40-38x12x40-38 m. kólemdegi gerbishler menen órilgen. Qala haqqında eń dáslep 1863-jılı Xiywada bolǵan Vamberi jazba maǵlıwmat beredi. 1940-jılı S.P. Tolstov bassılıǵındaǵı XAEE tárepinen úyrenilgen. 1965-jılı A.V. Gudkova, Yu.P. Manilovlar tárepinen úyrenilgen. 1971, 1973, 1978-1981, 1983-jılları I.V. Savickiy atındaǵı kórkem-óner muzeyi qániygeleri tárepinen úyrenilgen. 1985-1987-jılları arxeolog A.Aliakbarova tárepinen úyrenilgen.